

Utrechtse psychiatrische patiënten in de Tweede Wereldoorlog

Een leven na de Willem Arntsz

Aankomst goederen van patiënten uit Santpoort op de Willem Arntsz Hoeve (archief Provinciaal Ziekenhuis Santpoort)

Geschiedenis Bachelor Eindwerkstuk (GE3V14054) - 30 maart 2020

Naam: Eva Oosters

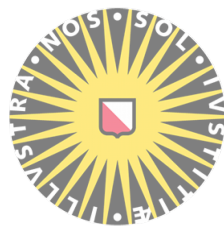
Studentnummer: 5692857

e.l.oosters@students.uu.nl

Opleiding: Geschiedenis

Begeleider: Prof. dr. Joost Vijselaar

Woordenaantal: 8705

Universiteit Utrecht

Samenvatting

Maart 2019 is een onderzoek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie gestart naar Nederlandse psychiatrische patiënten in oorlogstijd. Er is nog niet veel onderzoek gedaan naar dit onderwerp. Deze afstudeeropdracht richt zich op Utrechtse psychiatrische patiënten ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Er ontstonden in deze periode voedseltekorten, personeelstekorten en tekorten op andere basisvoorzieningen voor de psychiatrische inrichtingen. Daarbij moest de Willem Arntsz Stichting, de grootste inrichting van Utrecht, veel geëvacueerde patiënten uit de kuststrook opnemen. Deze factoren hadden groot effect op de dagelijkse praktijk van de Willem Arntsz Stichting. De hypothese was aan het begin van het onderzoek dat door de erbarmelijke omstandigheden psychiatrische patiënten eerder werden ontslagen uit de inrichting. Waar kwamen deze patiënten vervolgens terecht? Hoe zag het systeem van sociale psychiatrie er in oorlogstijd uit in provincie Utrecht?

Uit de gevonden bronnen blijkt dat Utrechtse psychiatrische patiënten inderdaad eerder werden ontslagen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Tegelijkertijd werden er veel meer patiënten opgenomen bij de Willem Arntsz Stichting. De Stichting had een eigen buitendienst waar zij patiënten voor- en nazorg kon aanbieden. Deze buitendienst was de grootste van de provincie. Er werden ook patiënten van buiten de Willem Arntsz Stichting aangenomen. Te verwachten was dat de hoge ontslag- en opnamecijfers extra druk zouden leggen op de buitendienst. De cijfers van de buitendienst van de Willem Arntsz Stichting laten een ander resultaat zien. Het aantal patiënten dat bij de nazorg terecht kwam neemt af tijdens de oorlog. Dit geldt ook, met een nog veel sterkere afname van patiënten, voor de voorzorg bij de Willem Arntsz Stichting. De patiënten kwamen dus niet bij de buitendienst terecht. Het is aannemelijk dat zij wel terugkeerden naar een 'normale' arbeidsplek. Ook kon de extra boterham die hiermee werd verdiend goed worden gebruikt door de families van de ontslagen patiënten.

Inhoudsopgave

Inleiding	p. 4
Hoofdstuk 1 – Vooroorlogse sociale psychiatrie in Utrecht	p. 7
1.1. Psychiatrische zorg aan het begin van de twintigste eeuw.....	p. 7
1.2. Voor- en nazorg in provincie Utrecht.....	p. 9
Hoofdstuk 2 – Benarde omstandigheden in de Willem Arntsz Stichting in de bezettingsjaren	p. 11
2.1. Personeelstekorten.....	p. 11
2.2. Voedseltekorten.....	p. 12
2.3. Evacuaties.....	p. 13
2.4. Conclusie benarde omstandigheden.....	p. 13
Hoofdstuk 3 – Opname en ontslag in oorlogstijd	p. 14
3.1. Patiënten van de Gemeente en de Provincie Utrecht.....	p. 14
3.2. Opnamecijfers van de Willem Arntsz Stichting.....	p. 16
3.3. Ontslag in oorlogstijd.....	p. 17
3.4. Conclusie opname en ontslag in oorlogstijd.....	p. 19
Hoofdstuk 4 – Voor- en nazorg, familie en werk	p. 20
4.1. ‘Provinciale Utrechtse Commissie van samenwerking in zake Voor- en Nazorg voor geestelijk hulpbehoevendenden’.....	p. 20
4.2. De buitendienst van de Willem Arntsz Stichting.....	p. 20
4.3. Gezinsverpleging en familie.....	p. 23
4.4. Aan het werk.....	p. 24
4.5. Conclusie: waar kwam de Utrechtse patiënt terecht?.....	p. 26
Conclusie	p. 27
Literatuurlijst	p. 29
Overzicht figuren	p. 31
1. Overzicht patiëntenstromen.....	p. 31
2. Patiënten in voorzorg ten opzichte van opgenomen patiënten.....	p. 31
3. Patiënten in nazorg en op proefverlof ten opzichte van ontslagen patiënten.....	p. 32
4. Acties van de buitendienst ten opzichte van de patiëntenstroom.....	p. 32

Utrechtse psychiatrische patiënten in de Tweede Wereldoorlog

Een leven na de Willem Arntsz

‘Juffrouw, hebben wij nog wc-papier dat aan één kant schoon is?’, het waren de historische woorden die de inspecteur van de Volksgezondheid sprak tegen zijn secretaresse na een verzoek van de Willem Arntsz Stichting. De Stichting kampte in de laatste jaren van de Tweede Wereldoorlog (1944-1945) met grote tekorten.¹ Deze tekorten gingen niet alleen over hygiëne producten, maar ook over voedsel, personeel en brandstof. De administrateur van de Stichting, de heer Van der Woord, stapte naar de inspecteur om het nijpende tekort aan wc-papier aan te kaarten. De Willem Arntsz Stichting was niet de enige inrichting voor psychiatrische patiënten die kampte met tekorten tijdens de Tweede Wereldoorlog.² Sommige onderzoekers concluderen dat dit leidde tot extreem hoge sterftcijfers binnen de psychiatrische inrichtingen.³ Toch is maar weinig onderzoek gedaan naar de situatie van Nederlandse psychiatrische patiënten in oorlogstijd.

Het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) is in 2019 een onderzoek gestart naar de gevolgen van de Duitse bezetting voor de psychische en lichamelijke gezondheidstoestand van psychiatrische patiënten, maar ook naar de houding van de artsen en verplegers, bestuurders en de bezettingsmacht.⁴ Het NIOD richt het onderzoek op inrichtingen door het hele land. Dit afstudeerwerk zal een deelaspect proberen in kaart te brengen. Het gaat hierbij om de patiëntenstromen van de inrichtingen in oorlogstijd en het systeem van voor- en nazorg in Utrecht. De patiënten bezetting van verschillende inrichtingen liep ten tijde van de Tweede Wereldoorlog terug. Dit kan komen door de hoge sterftcijfers. Een andere hypothese is dat patiënten eerder werden ontslagen tijdens de Tweede Wereldoorlog in reactie op de grote tekorten. De vraag is nu: gold deze verandering in het opname en ontslag ook voor de Utrechtse instellingen? En welke gevolgen hadden deze ontslagen? Het kan zo zijn dat door de veranderende patiëntenstroom de voor- en nazorg van psychiatrische patiënten onder druk kwam te staan. Deze nog onbeantwoorde vragen leiden tot de hoofdvraag van dit onderzoek. Werden de Utrechtse psychiatrische patiënten ook eerder ontslagen tijdens de Tweede Wereldoorlog en welke gevolgen had dit voor de patiënten zelf en het systeem van de sociale psychiatrie in provincie Utrecht?

---

¹ Bottinga, Saskia, *De Willem Arntsz Stichting tijdens de Tweede Wereldoorlog*, (Utrecht 1983), 19.

² Zie bijvoorbeeld: Catelijne Akkermans, *Aanspoelen aan de Achtergracht. Maatschappelijke ontwikkelingen, cliëntlevorming en de psychiatrische patiënten van de Amsterdamse GG & GD (1933-1988)* (Amsterdam 2006), 127.

³ Cecile aan de Stegge en Marco Gietema, *Vergeeten slachtoffers: psychiatrische inrichting de Willem Arntsz Hoeve in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2017), hoofdstuk 6.

⁴ Eveline Buchheim en Ralf Futselaar, ‘Inrichtingen onder druk. Instellingen voor psychiatrische patiënten en verstandelijk beperkten in oorlogstijd’, (versie maart 2019), <https://www.niod.nl/nl/projecten/inrichtingen-onder-druk> (28 maart 2020).

Voor de oorlog was een groot deel van de voor- en nazorg voor psychiatrische patiënten al opgetuigd in Nederland. Inrichtingen organiseerden dit voornamelijk voor zichzelf.⁵ Over sociale psychiatrie is onder andere door Van der Grinten, de Goei en Akkermans geschreven.⁶ Daarbij heeft Vijselaar in zijn werk aandacht besteed aan het ontslagproces in psychiatrische inrichtingen.⁷ Deze werken ondersteunen bij het schetsen van de historische en theoretische context in dit onderzoek. Ook naar de Utrechtse inrichtingen is onderzoek gedaan met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog. In dit onderzoek zal de Utrechtse Willem Arntsz Stichting de hoofdrol spelen.⁸ Dit omdat zij het grootste deel van de Utrechtse psychiatrische patiënten huisvestten. De Willem Arntsz Stichting had twee locaties: het Willem Arntsz Huis in het centrum van Utrecht en de Willem Arntsz Hoeve in Den Dolder.

Aan de Stegge en Gietema hebben in hun werk de oorlogssituatie van de Willem Arntsz Hoeve uitgebreid onderzocht. In dit werk is echter de buitendienst van de Willem Arntsz Stichting buiten beschouwing gelaten. Er wordt veel aandacht besteed aan de hoge sterftcijfers, maar over de ontslagen patiënten staat niets genoemd. Hut heeft samen met collega's de geschiedenis van de Stichting beschreven. Dit werk biedt aanvullingen op het gebied van gezinsverpleging en nazorg.⁹ Als laatste hebben ook Dankers en Van der Linden geschreven over de geschiedenis van de Willem Arntsz Stichting. Ook hierin wordt gerefereerd aan de oorlogsomstandigheden. Er is dus al een brede historische context geschetst door verschillende historici en onderzoekers. Toch is in deze werken maar weinig aandacht besteed aan het lot van de ontslagen patiënten tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Naast relevante secundaire literatuur, die helpt bij het interpreteren van de archiefbronnen, is er ook rijke hoeveelheid bronnen over de Utrechtse inrichtingen te vinden bij het Utrechts Archief. Daarnaast is voor dit onderzoek een verslag van de Willem Arntsz Stichting van 1941-1952 geraadpleegd. Door deze documenten te analyseren kan een conclusie worden getrokken over de ontslagen van patiënten. Ook is in het verslag veel te vinden over de werkzaamheden van de buitendienst van de Willem Arntsz Stichting. Daarnaast is in de archieven van de Provinciale Staten, de Willem Arntsz Stichting en de Gemeente Utrecht informatie te vinden over het Utrechtse systeem van voor- en nazorg. De stukken van de Utrechtse Provinciale Staten over het oprichten van de commissie van samenwerking in zake voor- en nazorg voor geestelijk hulpbehoevenden bieden inzicht in de stand van zaken bij andere inrichtingen in de provincie en de vraag naar centralisatie.¹⁰

---

⁵ Tom van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg: een historisch onderzoek* (Baarn 1987), 175-186.

⁶ Bijvoorbeeld: Leonie de Goei, *De psychohygiënist. Psychiatrie, cultuurkritiek en de beweging voor geestelijke volksgezondheid in Nederland, 1924-1970* (Nijmegen 2001), 145-164. Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 171-186. Akkermans, *Aanspoelen aan de Achtergracht*, 47-51.

⁷ Joost Vijselaar, *Het Gesticht: enkele reis of retour* (Utrecht 2010), 269-316.

⁸ De Willem Arntsz Stichting bestaat al sinds 1461 en is nu overgegaan in het huidige Altrecht. De Stichting had haar naam te danken aan een vermogend Utrechter die na zijn overlijden in 1459 geld naliet aan broeders van het St. Barbara- en St. Bartholomeushuis om hiervan een gasthuis voor geesteszieken in te richten.

⁹ L. J. Hut, A. Poslavsky, H. Loois en B. van der Woord, *De Willem Arntsz Stichting 1461-1961* (Utrecht 1961), 79-103 en 151-170.

¹⁰ Het Utrechts archief (hierna: HUA), 1201, Provincie Utrecht, 1937-1943, inventarisnummers: 5920 en 5922, Stukken betreffende de commissie van samenwerking inzake voor- en nazorg voor geestelijk hulpbehoevenden.

Door de organisatie van voor- en nazorg in Utrecht te vergelijken met de gegevens van de inrichtingen over de ontslagen patiënten, hoopt dit onderzoek antwoord te geven op de vraag of in de Utrechtse psychiatrische inrichtingen meer patiënten ontslagen werden tijdens de Tweede Wereldoorlog en welke gevolgen dit had voor de patiënten zelf en het systeem van de sociale psychiatrie in provincie Utrecht. Om deze vraag te beantwoorden zal allereerst worden ingegaan op de ontwikkeling van de psychiatrische zorg voor de Tweede Wereldoorlog. Daarbij wordt onderzocht hoe de voor- en nazorg in de jaren dertig in Utrecht georganiseerd was (hoofdstuk 1). Vervolgens zullen de oorlogsomstandigheden van de Willem Arntsz Stichting worden beschreven (hoofdstuk 2). Aan de hand van archiefbronnen wordt in het daaropvolgende hoofdstuk onderzocht of patiënten eerder werden ontslagen of minder snel werden opgenomen (hoofdstuk 3). Hierna zal het systeem van nazorg in provincie Utrecht worden onderzocht: waar kwamen de ontslagen patiënten terecht (hoofdstuk 4)? De conclusie vormt een antwoord op de hoofdvraag en zal aandacht besteden aan het belang van dit onderzoek voor het hoofdonderzoek van het NIOD.

Hoofdstuk 1 – Vooroorlogse sociale psychiatrie in Utrecht

1.1. Psychiatrische zorg aan het begin van de twintigste eeuw

In Nederland waren veel psychiatrische inrichtingen aan het begin van de twintigste eeuw al opgericht. De grootste inrichting van provincie Utrecht, de Willem Arntsz Stichting, had twee locaties waar het grootste aantal Utrechtse patiënten werd verzorgd. Naast de Willem Arntsz Stichting, had ook de psychiatrische inrichting Zon en Schild in Amersfoort een groot aantal Utrechtse patiënten.¹¹ Naast deze instellingen bestonden er nog een paar andere kleine instellingen in Utrecht, vaak net als bij het hervormde Zon en Schild met een religieuze achtergrond. De psychiatrische zorg was voor de Tweede Wereldoorlog volop in ontwikkeling. Zo breidde de Willem Arntsz Hoeve in de jaren dertig zowel in patiënten als in ruimte behoorlijk uit.¹²

De Stichting was een voorbeeld voor veel andere inrichtingen in Nederland en had een voortrekkersrol op het gebied van de 'actievere therapie'. Zo hadden alle patiënten die werden verzorgd op de Hoeve ook een taak die paste bij hun niveau. Zij werkten bijvoorbeeld op het land van de Hoeve of repareerden materialen van de Stichting. Ook waren er veel verschillende soorten clubs waarvan de patiënten lid konden worden, zoals een wandel- of knutselgroep. De nadruk werd gelegd op de verbintenis van de inrichtingssamenleving als geheel.¹³ Een psychiatrische inrichting werd dus veel meer dan alleen het opnemen en verzorgen van patiënten. Patiënten werden weer voorbereid om terug te keren naar de maatschappij.

Patiënten voorbereiden om terug te keren in de maatschappij werd belangrijk binnen de psychiatrie in de eerste decennia na de eerste wereldoorlog. Deze denkwijze is te definiëren als de sociaalpsychiatrische benadering. Akkermans beschrijft de sociale psychiatrie in haar werk als het inzicht in 'het samenspel tussen sociale omgeving en psychiatrische problematiek, over de wisselwerking tussen mens en maatschappij'.¹⁴ De beweging zorgde ervoor dat het domein van de psychiatrie tot ver buiten de muren van een psychiatrische inrichting werd uitgebreid. Psychiatrische patiënten moesten zo snel mogelijk terug kunnen keren naar de maatschappij.¹⁵ Bij dit idee pasten veel initiatieven die het maatschappelijke belang van psychiatrische patiënten onderstreepten. Bijvoorbeeld de actievere therapie waarvan de Willem Arntsz Stichting een van de eerste voorbeelden was.

---

¹¹ HUA, 1201, Provincie Utrecht, 1939-1945, inventarisnummer 5970, Overzicht aantal arme krankzinnigen, verpleegd wordende met subsidie van de Provincie Utrecht. In 1942 waren er 555 patiënten in de WA Stichting, en 175 in Zon en Schild.

¹² Aan de Stegge en Gietema, *Vergeten slachtoffers*, 28.

¹³ Hut, Poslavsky, Loois en Van der Woord, *De Willem Arntsz Stichting 1461-1961*, 103.

¹⁴ Akkermans, *Aanspoelen aan de Achtergracht*, 47.

¹⁵ De Goei, *De psychohygiënist*, 9.

In dit kader werd in 1924 een *Centrale Vereniging ter behartiging der Maatschappelijke Belangen van Zenuw- en Zielszieken* opgericht. De taak van deze vereniging was een landelijk bureau te vormen en de aangesloten instellingen te voorzien van financiële steun uit contributies, overheidsgelden en fondsen.¹⁶ Een van de belangrijkste aspecten van de sociale psychiatrie was het systeem van voor- en nazorg. Deze voor- en nazorg kreeg na het rapport van de Nederlandsche Vereeniging voor Psychiatrie en Neurologie (NVPN) in 1924 een nieuwe, grotere rol. Door de overbevolking van de inrichtingen adviseerde de NVPN om naar Duits voorbeeld een buitendienst in te stellen. De buitendienst was verantwoordelijk voor het voorkomen van opname en heropname.¹⁷ ‘De weg van de maatschappij naar de inrichting en terug moest voor de zieken zo begaanbaar mogelijk gemaakt worden.’ Zo ook voor de Willem Arntsz Stichting, die in 1928 hun eigen buitendienst instelden.¹⁸

Vooraf lokale overheden hadden te maken met de organisatie en financiering van de psychiatrische zorg. Zo ook in Utrecht, waar de Gemeente en de Provincie directe afspraken hadden met de inrichtingen. Een belangrijke afspraak voor dit onderzoek is die tussen de Gemeente Utrecht en de Willem Arntsz Stichting. Utrecht legde als enige stad veel bedden contractueel vast bij de Stichting. De rest van de bedden werd afgekocht door de Provincie. In 1936 kwam tijdens nieuwe contractonderhandelingen deze unieke positie op losse schroeven te staan. De Gemeente Utrecht maakte zich echter hard voor haar positie waardoor in 1937 tot 1941 opnieuw een contract werd gesloten over het aantal mannen- en vrouwenplekken waar de Gemeente recht op had.¹⁹ In 1937 ging dat om een aantal van 179 mannen- en 181 vrouwenplaatsen. In 1941 zou dit aantal zijn opgelopen tot 191 mannen- en 189 vrouwenplaatsen voor de Gemeente.²⁰

Net voor de oorlog stegen de kosten van de psychiatrische zorg voor de Provincies en de Gemeenten. Deze stijging hing samen met de oplopende verplegingskosten die de inrichtingen vroegen van de overheid. In Utrecht zorgde dit voor een geschil tussen de Gemeente en de Provincie. In 1938 werd een nieuw besluit genomen voor de subsidieregeling door de Provincie Utrecht. Het besluit leidde tot een grote bezuiniging per patiënt. De Gemeente Utrecht was als grote gemeente in de provincie tegen dit besluit. Volgens de Gemeente was het niet te verantwoorden dat in deze financieel moeilijke tijden voor de Gemeente, de Provincie het zo liet afweten. De jaren dertig betekenden voor veel gemeenten ook een periode van grote bezuinigingen door de financiële crisis. De centrale overheid bemoeide zich steeds meer met gemeente- en provinciefinanciën. Dit betekende voor de psychiatrische inrichtingen ook een kritische blik vanuit de overheid: waren de hoge zorgkosten wel terecht?²¹ Veel andere Utrechtse gemeenten vielen Utrecht bij in haar beklag. Toch bleef de Provincie uiteindelijk bij haar besluit, waardoor de provinciale bijdrage per patiënt voor de oorlog al daalde.²² Met het oog op de tekorten die ontstonden tijdens de Tweede Wereldoorlog, is het interessant om te zien dat al voor de oorlog een bezuiniging plaatsvond vanuit de Provincie.

---

¹⁶ Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 44. (cursief op pagina)

¹⁷ Aan de Stegge en Gietema, *Vergeten slachtoffers*, 27.

¹⁸ Hut, Poslavsky, Loois en Van der Woord, *De Willem Arntsz Stichting 1461-1961*, 89.

¹⁹ HUA, 1007-3, Gemeente Utrecht, 1937-1945, inventarisnummer 25807, Brief 8 juni 1943, Gemeente Utrecht aan de Willem Arntsz Stichting.

²⁰ HUA, 1007-3, Gemeente Utrecht, 1937-1941, inventarisnummer 25807, Overeenkomst tussen Utrecht en de Willem Arntsz Stichting, artikel 1.

²¹ De Goei, *De psychohygiënist*, 123-124.

²² HUA, 1201, Provincie Utrecht, 1937-1943, inventarisnummer 5961, Correspondentie subsidieregeling Krankzinnigengestichten.

1.2. Voor- en Nazorg in de Provincie Utrecht

In provincie Utrecht was de voor- en nazorg in de jaren twintig en dertig voor het grootste deel afhankelijk van de Willem Arntsz Stichting. Deze nazorg werd gegeven door de buitendienst. Er werden voor de Tweede Wereldoorlog ook spreekuren gehouden en huisbezoeken gedaan door Zon en Schild, de hervormde psychiatrische inrichting uit Amersfoort. Deze had slechts een kleine betekenis. Doordat de Willem Arntsz Stichting openstond voor alle soorten patiënten, ontbrak de noodzaak om een algemeen gemeentelijk consultatiebureau te organiseren. Die was in andere provincies, zoals Zuid-Holland in Den Haag en Noord-Holland in Amsterdam, al wel ontstaan. De Willem Arntsz had graag deze rol van provinciale buitendienst op zich genomen, maar door de verzuilde structuur van de zorg bleek dit niet mogelijk.²³

In 1938 stelde de Provincie een commissie in om de stand van zaken van de Utrechtse voor- en nazorg in kaart te brengen. Zij kwam uiteindelijk naar buiten met het 'Rapport betreffende de voor- en nazorg voor geestelijk hulpbehoevenden in de provincie Utrecht'. In 1938 was in de provincie Utrecht sprake van zeven verschillende voor- en nazorgdiensten. De grootste daarvan was zoals gezegd de buitendienst van de Willem Arntsz Stichting. Andere waren van Zon en Schild, het Academisch Ziekenhuis van Utrecht, de Gemeente Utrecht zelf (de gemeentepsychiater was de schakel tussen de verschillende inrichtingen en controleerde deze ook), een Christelijke vereniging, een opvoedkundig bureau en het provinciale Wit-gele Kruis.²⁴

Patiënten konden bij het Willem Arntsz Huis in Utrecht terecht in een aangrenzend gebouw. In dit gebouw werd alleen sociaalpsychiatrische hulp verleend. Op het bureau van de buitendienst was een vrouwelijke psychiater aanwezig die twee keer in de week een spreekuur hield en tegelijkertijd leidster van de locatie was. De psychiater werd geassisteerd door een zuster. Zij hield voor dringend maatschappelijk werk iedere ochtend een spreekuur. Ook deed zij huisbezoeken door de hele provincie. Hiervoor was ook een chauffeur met auto in dienst, die tevens de administratie deed. Het grootste deel van de patiënten dat langskwam bij de buitendienst kwam uit gemeente Utrecht. In 1938 maakten 161 mensen gebruik van de voorzorg, 150 zaten in de justitiële reclassering (hier kreeg de Willem Arntsz Stichting financiële bijstand voor van het Ministerie van Justitie) en 67 maakten gebruik van de nazorg. In totaal had de buitendienst in 1938 dus te maken met 378 patiënten. Dit betekende een stijging van bijna 100 personen ten opzichte van 1934: de buitendienst was dus in 'bloei'.²⁵

---

²³ Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 175.

²⁴ HUA, 1201, Provincie Utrecht, 1937-1943, inventarisnummer 5922, Rapport betreffende voor- en nazorg, 4.

²⁵ HUA, 1201, Provincie Utrecht, 1937-1943, inventarisnummer 5922, Rapport betreffende voor- en nazorg, 5-7.

De commissie plaatste aan het eind van het rapport wat aanbevelingen en opmerkingen. Allereerst vond zij dat voor een praktische uitoefening van de voor- en nazorg het accent bij de overheid zou moeten liggen. Een tweede vraag die de commissie stelde, was of er wellicht een centrale dienst onder leiding van één (ambtelijke) psychiater zou moeten komen. Dit beantwoordden zij ontkennend: het zou te veel geld kosten en te weinig opleveren.²⁶

De nazorg was niet goed gecentraliseerd, daar werd net voor de oorlog wel een poging toe gedaan. Naar aanleiding van dit rapport zette de Provincie Utrecht stappen in de richting van een meer gecentraliseerde organisatie van de voor- en nazorg. Hiervoor werd op 10 oktober 1939 de “Provinciale Utrechtse Commissie van samenwerking in zake Voor- en Nazorg voor geestelijk hulpbehoevenden” opgericht. Om de commissie in te stellen werd een regeling opgesteld. Hierin werd vastgelegd dat het doel van de commissie was de samenwerking te bevorderen van alle organisaties en instellingen, welke beogen de belangen te behartigen van alle bijna en voormalig geestelijk hulpbehoevenden. De commissie diende wel rekening te houden met alle geestelijke stromingen. De psychiatrische inrichtingen mochten, alleen wanneer zij meer dan veertig armlastige patiënten huisvestten, een vertegenwoordiging sturen voor de commissie.²⁷

---

²⁶ HUA, 1201, Provincie Utrecht, 1937-1943, inventarisnummer 5922, Rapport betreffende voor- en nazorg, 28-31.

²⁷ HUA, 1201, Provincie Utrecht, 1937-1943, inventarisnummer 5922, Provinciaal blad van Utrecht (nr. 44), besluit 10 oktober 1939, Reglement voor de Provinciale Utrechtse Commissie van samenwerking inzake Voor- en Nazorg voor geestelijk hulpbehoevenden.

Hoofdstuk 2 – Benarde omstandigheden: de Willem Arntsz Stichting in oorlogstijd

2. Benarde omstandigheden

Voor de oorlog waren er 43 psychiatrische inrichtingen in Nederland, het grootste deel daarvan zette de werkzaamheden tijdens de oorlog voort.²⁸ In mei 1940 waren voor de Willem Arntsz Stichting direct de eerste gevolgen van de Duitse bezetting merkbaar. De Hoeve van de Stichting zat vlakbij de gebombardeerde vliegbasis Soesterberg en het Willem Arntsz Huis in Utrecht werd als voorzorgsmaatregel geëvacueerd.²⁹ Daarnaast betekende de oorlog voor veel psychiatrische inrichtingen in Nederland een tijd van versobering. Er traden al in de eerste jaren van de oorlog grote tekorten op op het gebied van personeel, voedsel en andere basisvoorzieningen. Zo werd door de Amsterdamse inrichting in het kader van oorlogsomstandigheden verslaglegging gedaan van het tekort aan kolen waardoor geen warm eten meer kon worden bereid voor de patiënten.³⁰ In Utrecht werd daarbij in 1942 het dagelijks bestuur van de Willem Arntsz Stichting overgenomen door de Duitse bezettingsautoriteiten.³¹

2.1. Personeelstekorten

Het dagelijks bestuur sprak na 1942 vaak over de oplopende personeelstekorten. De bestuurders stelden op 14 juli 1943 vast dat de verplegers van de Stichting ontevreden waren over hun situatie, veel hadden niet gedacht dat de oorlog zo lang zou duren. Ook waren veel verplegers naar Duitsland gestuurd voor dwangarbeid, ondanks verzoeken van de inrichting dit te voorkomen. De gezondheid van verplegers liep achteruit. Steeds meer kregen de ziekte longtuberculose.³² Een andere reden voor het vertrek van veel personeelsleden, werd in de vergadering van 31 augustus 1943 besproken. Het bestuur sprak over het verzoek om de Joodse patiënten binnen de Stichting op te geven. Dit heeft er eerder voor gezorgd dat directeur C. F. Engelhard ontslag heeft genomen, nu hij weigerde de Joodse patiënten te identificeren.

Het onderwerp lag heel gevoelig bij de verplegers. Zij wilden geen medewerking verlenen. Het bestuur zag zich genoodzaakt vanaf 1 augustus 1943 een ontslagverbod in te voeren. De verplegers konden nu niet meer vrijwillig weg van de Stichting, omdat volgens de bezetters het verloop te groot werd.³³ Dit loste het probleem echter niet op. Er waren veel te weinig artsen en verpleegkundigen te vinden in Nederland. De intensieve en persoonlijke behandeling van voor de oorlog kon daarom onmogelijk op dezelfde wijze worden voortgezet.

---

²⁸ De Joodse inrichting 'het Apeldoornse Bosch' werd in oorlogstijd opgeheven, de Duitse bezetter ging over tot deportatie van alle patiënten.

²⁹ Aan de Stegge en Gietema, *Vergeten slachtoffers*, 28.

³⁰ Akkermans, *Aanspoelen aan de Achtergracht*, 127.

³¹ Joost Dankers en Jos van der Linden, *Van regenten en patiënten. De geschiedenis van de Willem Arntsz Stichting: Huis en Hoeve, Van der Hoevenkliniek en Dennendal* (Amsterdam 1996), 58.

³² HUA, 813, De Willem Arntsz Stichting, 1942-1945, inventarisnummer 8, vergadering 14 juli 1943, Notulen college van regenten ingesteld door Duitse bezettingsautoriteiten.

³³ HUA, 813, De Willem Arntsz Stichting, 1942-1945, inventarisnummer 8, vergadering 31 augustus 1943, Notulen college van regenten ingesteld door Duitse bezettingsautoriteiten.

2.2. Voedseltekorten

Een ander tekort dat een grote rol speelde voor de Utrechtse inrichting was het voedseltekort. Alle Nederlandse psychiatrische inrichtingen ervoeren dit probleem. In 1941 kaartten zij allemaal bij de inspecteur aan dat hun patiënten aan gewichtsverlies leden.³⁴

Maar, we zullen vast niet treuren
We houden goeden moed;
Er kan nog meer gebeuren
En het is misschien wel goed

Dat w'eens wat minder eten.
We zijn 't te goed gewend,
Want we hebben ermee gesmeten
En – aan alles komt een end!

Zo luidde de slotlinea's van een gedicht uit het Maandblad van de Willem Arntsz Stichting uit 1941.³⁵ De Stichting kampte al vanaf het begin van de oorlog met bezuinigingen op het gebied van voedsel. Dit kwam onder andere door het landelijke bonnensysteem dat was ingevoerd om tot een gelijke verdeling van het voedsel te komen. Na de alarmerende signalen over het gewichtsverlies en de sterftcijfers van patiënten werd een regeling in het leven geroepen. De regeling zorgde ervoor dat de inrichtingen wat meer eten kregen toegewezen.³⁶ De situatie verbeterde hierdoor maar minimaal, de armste patiënten kregen gemiddeld nog altijd 400 calorieën te weinig per dag in 1941.³⁷

Aan de Stegge en Gietema beschrijven in hun werk *'Vergeten Slachtoffers'* dit voedseltekort. Dit onderzoek concludeert dat voornamelijk ten tijde van de hongerwinter in 1944 en 1945 de tekorten tot hoge sterftcijfers leidden.³⁸ Naast een hoger sterftcijfer door voedseltekorten, werden patiënten door de erbarmelijke omstandigheden sneller ziek. Ook aan basisvoorzieningen als zeep, brandstof en lakens was een tekort. Dit bracht verschillende hygiëneproblemen met zich mee, waardoor de ziektes sneller konden verspreiden. In 1945 overleden wel 53 patiënten aan tuberculose en 55 aan infectieziekten.³⁹ Volgens het verslag van de Willem Arntsz Stichting overleden 89 mensen in 1945 aan de gevolgen van voedseltekort. In totaal overleden er in 1944 304 patiënten en in 1945 433. In 1940 waren dit er 123 en in 1946 80. Het aantal overleden patiënten nam in vergelijking met andere jaren dus sterk toe.⁴⁰

---

³⁴ Aan de Stegge en Gietema, *Vergeten slachtoffers*, 69.

³⁵ Ibidem, 71.

³⁶ Ibidem, 70.

³⁷ Ibidem, 74.

³⁹ Universiteitsbibliotheek Utrecht (hierna: UBU), De Willem Arntsz Stichting, 1941-1952, Verslag Willem Arntsz Stichting 1941-1952, tabel 38, 80-81.

⁴⁰ UBU, Verslag Willem Arntsz Stichting 1941-1952, tabel 38, 82-83.

2.3. Evacuaties

Gedurende de Tweede Wereldoorlog werden er negen psychiatrische inrichtingen geëvacueerd en ontruimd.⁴¹ Dit ging voornamelijk om inrichtingen aan de kust, die door de bouw van de Atlantikwall geen andere keuze hadden dan te vertrekken. De patiënten moesten worden opgenomen bij andere inrichtingen. Voor Utrecht was de meest ingrijpende evacuatie die van het Provinciaal Ziekenhuis Santpoort in 1943, waarvan 517 patiënten terecht kwamen bij de Willem Arntsz Stichting in Den Dolder. Het jaar daarvoor waren er al 250 patiënten extra opgenomen door de evacuatie van de inrichting Duin en Bosch uit Castricum. Vooral de echt zwakke patiënten werden overgebracht naar Den Dolder, omdat Santpoort zoveel mogelijk mensen ontsloeg uit de inrichting voor de evacuatie.⁴²

Het opnemen van de geëvacueerde patiënten was ingrijpend voor de Willem Arntsz Stichting. De Provinciale ziekenhuizen Duin en Bosch uit Noord-Holland en Santpoort en de inrichting Meer en Bosch uit Heemstede brachten allen het grootste deel van hun patiënten onder bij de Utrechtse Stichting. De inrichtingen brachten zelf hun personeel mee, maar waren grotendeels aangewezen op de organisatie van de Willem Arntsz.⁴³ In totaal had de Stichting een capaciteit van 1346 bedden, in 1942 waren daar 246 van bezet voor Duin en Bosch. In 1943 kwamen daar 532 patiënten van Santpoort bij wat het aantal geëvacueerde patiënten dat jaar op 753 bracht. In Santpoort was in oktober 1942 al bekend dat de inrichting moest evacueren. Dit resulteerde in een totale opnamestop. Patiënten werden, als hun toestand dit toeliet, ontslagen.⁴⁴ Het samengaan van alle patiënten op één plek ging niet altijd even goed. Het was lastig alle patiënten gescheiden te houden door de beperkte ruimte, daardoor kwam het vaak voor dat verplegend personeel zich inzette voor patiënten van andere inrichtingen. De Willem Arntsz Stichting werd verweten haar eigen patiënten voor te trekken.⁴⁵

2.4. Conclusie benarde omstandigheden

Voor de oorlog werden er bezuinigingen ingezet, tijdens de oorlog ontstonden personeelstekorten, voedseltekorten en overbevolking. Het is onwaarschijnlijk dat de hoge standaard van de psychiatrische zorg die werd ingezet voor de Tweede Wereldoorlog werd voortgezet. Maakte deze omstandigheden dan ook dat de inrichting haar patiënten, net als het Provinciaal Ziekenhuis Santpoort, sneller ging ontslaan? Of maakte zij misschien haar opnamebeleid een stuk strenger? Als het antwoord op deze vragen bevestigend is, is het vervolgens interessant om te bekijken waar deze patiënten dan wél terecht kwamen. Kreeg de sociale psychiatrie dan ook een grotere rol bij het voorkomen van opnames en het snellere ontslag van patiënten?

---

⁴¹ Aan de Stegge en Gietema, *Vergeten slachtoffers*, 112.

⁴² Ibidem, 113.

⁴³ UBU, Verslag Willem Arntsz Stichting 1941-1952, 34.

⁴⁴ Aan de Stegge en Gietema, *Vergeten slachtoffers*, 122.

⁴⁵ Ibidem, 136.

Hoofdstuk 3 – Opname en ontslag in oorlogstijd

3. De loop der bevolking

Zoals in vorig hoofdstuk werd beschreven waren de oorlogsomstandigheden voor psychiatrische inrichtingen in Nederland erg slecht. De toestand in de inrichtingen verslechterde ook in de loop van de tijd. Dit zou als gevolg kunnen hebben dat patiënten zo snel mogelijk ontslagen werden op het moment dat dit mogelijk was, of misschien zelfs eerder. Een andere hypothese is dat patiënten minder snel werden opgenomen in de bestaande inrichtingen. Om een antwoord te kunnen geven op deze vragen wordt de loop van de bevolking van de grootste Utrechtse psychiatrische inrichting in oorlogstijd onderzocht. Ook worden eventuele aanwijzingen van strengere opnameregelingen of snellere ontslagen in notulen en jaarverslagen meegenomen in dit hoofdstuk.

3.1. Patiënten van de Gemeente en de Provincie Utrecht

De Gemeente had in 1939 de overeenkomst met de Willem Arntsz Stichting nog verlengd, maar de omstandigheden waren in de jaren die daarop volgden behoorlijk veranderd. Op 26 mei 1941 werd door de gemeentelijke geneeskundige en gezondheidsdienst aan de Gemeente Utrecht geadviseerd het contract te verlengen ondanks de afname van het aantal bezette plekken. De afname was volgens de gezondheidsdienst te verklaren door de abnormale tijden. Zo werden er volgens de gezondheidsdienst patiënten opgenomen voor rekening van de Militaire Geneeskundige Dienst en werden er ook patiënten tewerkgesteld.⁴⁶ In 1943 zegde de Gemeente Utrecht de overeenkomst met de Willem Arntsz Stichting op. Wat veranderde dat jaar dat de Gemeente Utrecht toch reden zag het contract op te zeggen?

Utrecht kocht plekken voor gemeentelijke psychiatrische patiënten bij de Willem Arntsz Stichting af. In 1941, 1942 en 1943 zou dit gecontracteerde aantal oplopen van 191 tot 197 mannenplaatsen en van 189 tot 193 vrouwenplaatsen. Het aantal bezette plaatsen viel echter anders uit. Deze daalde voor dezelfde jaren voor mannenplaatsen van 186 naar 156 en voor de vrouwenplaatsen van 209 naar 173 en zorgde dus voor een verschil van 66 plaatsen met het afgekochte aantal.⁴⁷ Het vervelende hiervan was voor de Gemeente, dat zij ook betaalde voor de lege plekken door de zogenaamde rouwgelden. Rouwgeld was het bedrag van 50% van de verpleegprijs voor elke dag dat de gecontracteerde plek leeg was. Dit bedrag was tussen 1939 en 1941 al gestegen van 179,38 naar 2869,65 gulden en steeg in de jaren erna alleen maar meer. Dit was reden voor Utrecht om het contract op te zeggen, of het aantal plekken sterk te verminderen.

---

⁴⁶ HUA, 1007-3, Gemeente Utrecht, 1937-1945, inventarisnummer 25807, Brief 26 mei 1941, Gemeentelijke gezondheidsdienst aan de Gemeente Utrecht.

⁴⁷ HUA, 1007-3, Gemeente Utrecht, 1937-1945, inventarisnummer 25807, Brief 25 januari 1943, Gemeente Utrecht aan Willem Arntsz Stichting.

De Willem Arntsz Stichting was het niet eens met dit besluit. Zij stelden dat het teruggelopen aantal bezette plaatsen te wijten was aan het hoge aantal opgenomen geëvacueerde patiënten. Hierdoor waren er geen plekken meer over voor Utrechtse patiënten. In 1943 was de sterke toename van het aantal patiënten dus ook een zwaarwegendere reden dan de barre omstandigheden voor het afnemen van het aantal gemeentepatiënten. De Gemeente vond dat zij niet aansprakelijk waren voor lege plekken die eigenlijk helemaal geen lege plekken waren, maar werden gebruikt voor andere patiënten.

Utrecht wilde daarom graag het aantal gecontracteerde patiënten verminderen om zo de rouwgelden in zijn geheel te voorkomen. Daarbij dacht de Gemeente dat de sterke daling van patiënten vanaf 1 januari 1943 te wijten was aan de beperkingen, waaraan de opname van krankzinnigen in gestichten vanaf december 1942 op verzoek van het Departement van Binnenlandse Zaken gebonden was. Deze maatregelen waren genomen met het oog op overbezetting van verschillende inrichtingen die patiënten hadden moeten opnemen door de evacuatie.⁴⁸ Dit kon betekenen dat de opnameregelingen van de instellingen strenger werden gemaakt en een groter beroep werd gedaan op de voorzorg om opname te voorkomen.

Wat betreft de Provincie Utrecht was ook een daling van 555 naar 471 patiënten te zien tussen 1942 en 1944 die bij de Willem Arntsz werden verpleegd. Het ging om arme krankzinnige patiënten die met behulp van subsidie van de Provincie werden verpleegd bij de Stichting. Patiënten vanuit gemeente Utrecht en patiënten die de zorg zelf betaalden waren hier dus niet in meegerekend. Deze daling is logisch met het oog op bovenstaande verklaringen en de parallel lopende daling van patiënten van de Gemeente. Wat opvalt bij de cijfers van de Provincie is dat bij de andere grote inrichting in provincie Utrecht, inrichting Zon en Schild, het aantal patiënten min of meer gelijk bleef en zelfs een beetje steeg. Ook dat pleit voor de evacuatie als zwaarwegende reden voor het teruglopen van het aantal patiënten bij de Willem Arntsz Stichting, omdat deze omstandigheden uniek waren voor de Willem Arntsz.⁴⁹

---

⁴⁸ HUA, 1007-3, Gemeente Utrecht, 1937-1945, inventarisnummer 25807, Brief 8 juni 1943, De Gemeente Utrecht aan de Willem Arntsz Stichting.

⁴⁹ HUA, 1201, Provincie Utrecht, 1939-1945, inventarisnummer 5970, Overzicht aantal arme krankzinnigen, verpleegd wordende met subsidie van de Provincie Utrecht.

3.2. Opnamecijfers van de Willem Arntsz Stichting

In het verslag van de Willem Arntsz Stichting over de jaren 1941-1952 staan verschillende schema's over de loop van de patiënten bevolking. Om te kijken of de opnamecijfers inderdaad daalden, zoals te verwachten is naar aanleiding van de bovenstaande situatie, worden de cijfers uit de schema's bestudeerd. Het eerste onderzochte schema is die van de 'loop der bevolking'. Hier is te zien dat in de oorlogsjaren de opnamecijfers vrijwel gelijk bleven aan het aantal mensen dat uit de inrichting werd ontslagen. Dat is in de overige jaren niet het geval. Wat betreft de specifieke opnamecijfers is iets bijzonders te zien: deze nemen sterk toe. Er is zelfs een piek te zien in 1944, het jaar dat de Willem Arntsz in zwaar weer verkeerde. In deze cijfers zijn niet de geëvacueerde patiënten meegenomen. Dit kwam doordat de administratie van de verschillende inrichtingen streng gescheiden bleef, alleen de dertig patiënten van Meer en Bosch werden uit praktische overwegingen meegenomen in de administratie van de Willem Arntsz Stichting.⁵⁰

In 1941 werden er maar 168 personen opgenomen in de inrichting. In 1943, het jaar dat de inrichting al een verdubbeling van het aantal patiënten kreeg door de evacuatie van Santpoort, steeg dit aantal opgenomen patiënten naar 371. Dit ging dus niet om de geëvacueerde patiënten. In 1944 werden er 573 nieuwe patiënten opgenomen bij de Willem Arntsz Stichting en in 1945 kwamen daar nog 431 nieuwe bewoners bij.⁵¹ Ten opzichte van de eerste oorlogsjaren is dit een enorme stijging van nieuw opgenomen patiënten. Dit correspondeert op het eerste oog niet met eerder gevonden materiaal. Waarom zou een psychiatrische inrichting zoveel meer patiënten opnemen als er grote tekorten zijn? Er was ook een strengere opnameregeling opgelegd vanuit het Departement Binnenlandse Zaken en bezuinigingen vanuit de Gemeente en Provincie.

Er is geen directe verklaring voor deze hoge opnamecijfers in de laatste jaren van de oorlog. Toch zijn er verschillende theorieën die interessant zijn in dit kader. Zo was de verwachting in de beginjaren van de oorlog dat de omstandigheden invloed zouden kunnen hebben op het aantal psychiatrische patiënten. De Tweede Wereldoorlog zou net dat duwtje kunnen zijn voor kwetsbare mensen om op te moeten worden genomen. Toch viel de paniecreactie van de Nederlandse bevolking mee, het effect van de oorlog was voor de instellingen niet direct merkbaar.⁵² Vanaf 1942 begonnen opnamecijfers landelijk te stijgen, ditzelfde gebeurde bij de Willem Arntsz Stichting. Deze stijging wordt voor een deel verklaard door het aantal mensen dat, met behulp van medewerkers van de psychiatrische inrichtingen, als psychiatrisch patiënt werd ingeschreven om de verplichte tewerkstelling in Duitsland te ontduiken. Ook doken er mensen om andere redenen onder in de inrichtingen.⁵³

---

⁵⁰ UBU, Verslag Willem Arntsz Stichting 1941-1952, toelichting loop der bevolking, 34-35.

⁵¹ UBU, Verslag Willem Arntsz Stichting 1941-1952, tabel 14a, 36.

⁵² Petra Aarts en Wim Visser, *Trauma: diagnostiek en behandeling* (Houten 2007), 483-484.

⁵³ Aarts en Visser, *Trauma: diagnostiek en behandeling*, 484.

Er kan niet met zekerheid worden gesteld dat deze omstandigheden ook voor de Willem Arntsz Stichting speelden. Toch spreken de cijfers over de opnames en ontslagen de theorie niet tegen. In de jaren 1943-1945 werden er net wat minder mannen opgenomen dan vrouwen, maar dit verschil is niet groot. Daarbij kwam de meerderheid van de patiënten die in 1944 werd opgenomen terecht op de sanatoriumafdeling. In 1941 kwamen er op deze open-afdeling, waar patiënten vrijwillig werden opgenomen, maar 67 patiënten bij. In 1944 was dit aantal extra patiënten 323, 54,6% van alle opnames van dat jaar.⁵⁴

Niet alleen werden er vanaf 1943 veel meer patiënten opgenomen, er werden in het jaar na de bevrijding nog eens 290 patiënten ontslagen. Dit aantal is wel 100 patiënten hoger dan de laatste jaren van de oorlog. Dit zou iets kunnen zeggen voor bovenstaande theorie over patiënten die werden opgenomen om tewerkstelling te ontduiken. Makkelijk kon dat niet zijn geweest, voornamelijk omdat vanaf 1942 het dagelijks bestuur van de inrichting werd overgenomen door de Duitse bezetter. In de notulen van dit bestuur werd niets gezegd over de hoge opnamecijfers, ook in het verslag werd geen aandacht besteed aan deze in het oog springende cijfers.

3.3. Ontslag in oorlogstijd

In de eerste helft van de twintigste eeuw werd over een psychiatrische inrichting gedacht als iets waar je niet meer uitkwam. Toch stond in de periode van 1890 – 1950 een derde van de psychiatrische patiënten binnen een jaar weer buiten. Patiënten werden het meest in hun eerste jaar van opname als ‘genoegzaam hersteld’ ontslagen.⁵⁵ Vaak werden patiënten voordat zij daadwerkelijk werden ontslagen uit de inrichting eerst op proefverlof gestuurd.⁵⁶ Voor het ontslag van een patiënt speelde aanwezigheid van familie een grote rol. Ontbrak er een ‘sociaal’ systeem, dan woog de keuze om iemand voorlopig in de inrichting te laten zwaarder.⁵⁷ Dit alles droeg bij aan de overweging of iemand succesvol terug zou kunnen keren in de maatschappij. Ook de Willem Arntsz Stichting werkte met een systeem van proefverloven en verschillende vormen van ontslag. De statische categorieën die hiervoor werden gehanteerd waren: hersteld, niet hersteld, niet ziek bevonden, overgeplaatst naar een andere inrichting, met proefverlof, in de gezinsverpleging of overleden.

Voor een analyse van de cijfers van de ontslagen patiënten wordt naar hetzelfde verslag van de Willem Arntsz Stichting gekeken. In het schema van de loop van de bevolking is te zien dat het aantal ontslagen patiënten gedurende de oorlog sterk stijgt. In 1941 werden er 86 patiënten als hersteld en 13 patiënten als niet hersteld ontslagen. 75 patiënten werden in 1941 met proefverlof gestuurd. Vanaf 1943 ontstaat er een stijging in het aantal ontslagen patiënten. Dit jaar werden er 103 patiënten als hersteld en 29 als niet hersteld ontslagen. 1944 en 1945 laten nog veel hogere cijfers zien. In deze jaren werden 190 en 192 patiënten als hersteld ontslagen, 48 en 24 werden als niet hersteld uit de inrichting ontslagen. Wat betreft de patiënten op proefverlof waren dit er 115 voor 1944 en 138 voor 1945. Ten opzichte van 1941 is dit ongeveer een verdubbeling van het aantal ontslagen patiënten. De piek van

---

⁵⁴ UBU, Verslag Willem Arntsz Stichting 1941-1952, tabel 19, 39.

⁵⁵ Vijselaar, *Het Gesticht*, 271.

⁵⁶ Vijselaar, *Het Gesticht*, 297.

⁵⁷ Ibidem, 313-318.

het aantal ontslagen patiënten ligt onvermijdelijk bij 1946, in dit jaar werden 270 patiënten als genoegzaam hersteld ontslagen.⁵⁸

Naast het oplopende aantal ontslagen in de jaren 1943 tot en met 1945, was er zoals eerder beschreven een enorme stijging van het aantal overleden patiënten. Dit betekende veel voor de patiëntenpopulatie. Waar in 1941 nog maar 236 patiënten in een jaar werden afgevoerd, waren dit er in 1945 in totaal 704. Het hoge aantal overleden patiënten in met name de laatste twee jaren van de oorlog, is grotendeels te verklaren door de omstandigheden van de inrichting in die jaren. De voedseltekorten hadden invloed op de gezondheid van de patiënten, tijdens de hongerwinter kwam dit tekort tot een hoogtepunt. Aan de Stegge en Gietema schetsen deze situatie in relatie tot de oorzaak van overlijden die werd bijgehouden door de Stichting. In hun conclusie stellen zij dat onverantwoordelijk werd omgegaan met de financiën van de Willem Arntsz Stichting door de Duitse bezetter. Dit was een van de oorzaken van de grote tekorten, die leidden tot veel hongerdoden.⁵⁹

Figuur 1 – Overzicht patiëntenstromen

	1941	1942	1943	1944	1945
Opgenomen	168	256	371	573	431
Ontslagen	99	106	132	238	216
Evacués		246	532	33	
Proefverlof	75	70	93	115	138
Overleden	125	140	201	304	433
Totaal W.A.*	1339	1585	2102	2113	1268

*op 31 dec. dat jaar

Aan bovenstaande cijfers zijn verschillende conclusies te verbinden. Allereerst kunnen de evacuaties van 1943 ook reden zijn voor het vanaf dan oplopen van het aantal ontslagen patiënten. Dit is logisch omdat de evacuaties bijna een verdubbeling van het aantal patiënten betekende voor de Willem Arntsz Stichting. Provinciaal Ziekenhuis Santpoort ontsloeg patiënten uit de inrichting voordat zij naar Den Dolder evacueerden. Voor de Willem Arntsz Stichting was dit niet anders. Pieter van der Esch, geneesheer van Santpoort, maakte met betrekking tot deze ontslagen van beide inrichtingen in 1943 de volgende vergelijking: ‘Wanneer u op een bergtocht uw been verwondt, zult u blij zijn een huis te kunnen bereiken, waar men u verzorging en rust wil geven. Wanneer dan echter dit huis in brand geraakt, zult U – met uw gewonde been – toch trachten uw tocht voort te zetten.’⁶⁰

⁵⁸ UBU, Verslag Willem Arntsz Stichting 1941-1952, tabel 14a, 36.

⁵⁹ Aan de Stegge en Gietema, *Vergeten Slachtoffers*, hoofdstuk 6.

⁶⁰ Ibidem, 123. Nationaal Archief, Justitie, CABR, 2.09.09, inventarisnummer 202, Schriftelijke verklaring Pieter van der Esch.

Ten tweede kan iets anders gezegd worden over de laatste twee jaren van de oorlog. Natuurlijk zullen de geëvacueerde inrichtingen ook op deze jaren effect hebben gehad, maar daar bovenop kwam de hongerwinter van 1944 en 1945. Deze periode betekende voor de Willem Arntsz Stichting nog grotere tekorten dan voorheen. Het aantal overleden patiënten illustreert deze zware periode voor de Stichting goed. De ontslagen liepen deze jaren nog hoger op dan in 1943. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de benarde omstandigheden. Als laatste spelen ook de hoge opnamecijfers misschien een rol in de ophoging van de ontslagen in 1944 en 1945. Zoals eerder beschreven ontstond juist in deze jaren ook een piek in het aantal opgenomen nieuwe patiënten. Wat de reden hiervoor ook was, het betekende ook dat afscheid werd genomen van andere patiënten om zo de capaciteit zo min mogelijk onder druk te zetten.

3.4. Conclusie opname en ontslag in oorlogstijd

Bovenstaande beschrijving laat een sterke stijging in het aantal nieuw opgenomen patiënten zien voor de jaren 1943 tot 1945. Daar tegenover staat ook een stijgend aantal ontslagen patiënten voor diezelfde jaren. In 1943 kwam de inrichting onder druk te staan door het hoge aantal geëvacueerde patiënten. In 1944 en 1945 kwamen daar benarde omstandigheden door onder andere de hongerwinter bovenop. Deze grote wisselingen bij de Willem Arntsz Stichting lijken reden om aan te nemen dat er een groter beroep werd gedaan op de voor- en nazorg. Kon de buitendienst van de Willem Arntsz Stichting deze grote druk van opgenomen en ontslagen patiënten wel aan?

Hoofdstuk 4 –Voor- en nazorg, familie en werk.

4. Voor- en nazorg, familie en werk

Zoals uit vorig hoofdstuk blijkt werden er voornamelijk in de laatste jaren van de oorlog meer patiënten ontslagen uit de grootste Utrechtse inrichting. De vraag blijft: waar kwamen deze patiënten terecht? Het ging naast genoegzaam herstelde patiënten ook om niet herstelde patiënten en patiënten op proefverlof. In dit hoofdstuk zal worden bekeken wat de mogelijkheden tot nazorg waren voor de patiënten in oorlogstijd. Daarbij zal worden onderzocht of de patiënten wel bij de voor- en nazorg terecht kwamen, het kan namelijk ook zo zijn dat zij noodgedwongen teruggingen naar familie of zelfs te werk werden gesteld.

4.1. ‘Provinciale Utrechtse Commissie van samenwerking in zake Voor- en Nazorg voor geestelijk hulpbehoevenden’

Zoals in het eerste hoofdstuk is beschreven werd net voor de oorlog de ‘Provinciale Utrechtse Commissie van samenwerking in zake Voor- en Nazorg voor geestelijk hulpbehoevenden’ opgericht. De commissie bestond ook tijdens de oorlog. In 1941 werd nog een begroting voorgelegd aan de Provincie, waar de commissie de kantoorkosten declareerde. Echter, al snel werd door de Provincie besloten dat de commissie haar werkzaamheden tijdens de bezetting stil moest leggen. ‘Het probleem van de Voor- en Nazorg voor geestelijk hulpbehoevenden is destijds op last van de Provinciale autoriteit op de plaats rust gelegd, zulks vanwege het gevaar van de ongewenste bemoeiing daarmede door het N.S.B.-bewind. Na de “bevrijding” waren vele zaken urgenter.’⁶¹

4.2. De buitendienst van de Willem Arntsz Stichting

Er bestond tijdens de oorlog dus geen gecentraliseerde voor- en nazorg en er is reden om aan te nemen dat het systeem van voor- en nazorg sinds 1940 niet veel veranderd is ten opzichte van 1953. Bij de Willem Arntsz Stichting lag hierbij de nadruk nog vooral op de nazorg, waar bij andere inrichtingen het zwaartepunt naar de voorzorg verplaatste.⁶² De Willem Arntsz Stichting had een buitendienst, waar patiënten voor- en nazorg konden krijgen. Het aantal patiënten in voorzorg kelderde in de oorlogsjaren van 192 patiënten in 1941, tot 90 patiënten in 1944 en 98 patiënten 1945. Het aantal visites ging van 1274 naar 97 in 1944 en 265 in 1945. Het aantal spreekuurbezoeken ging van 295 naar 76 in 1944 en 129 in 1945.

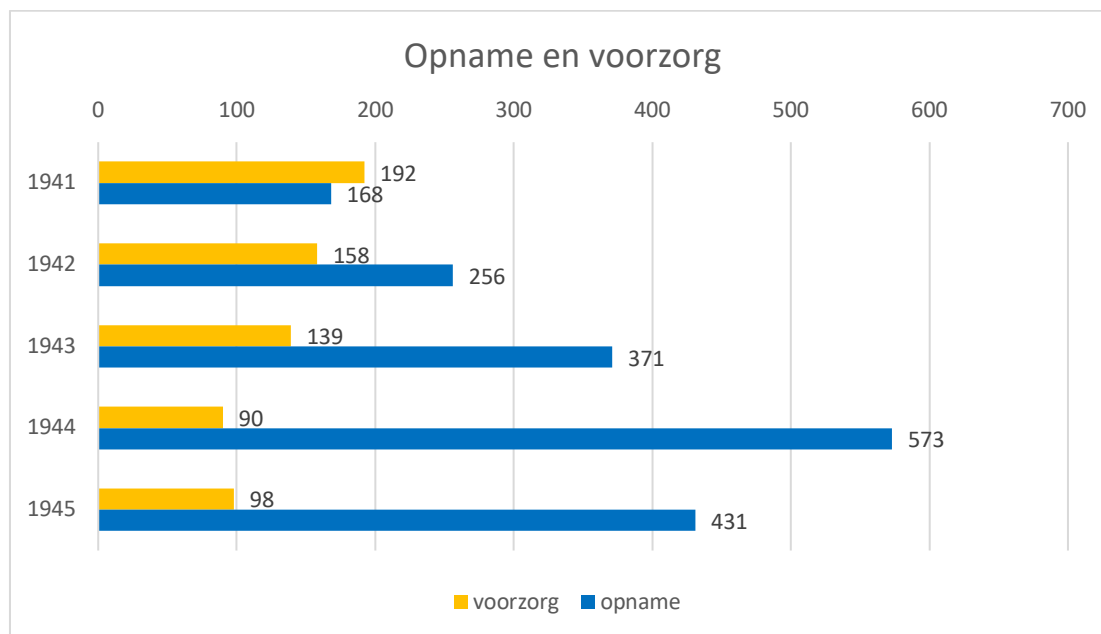
---

⁶¹ HUA, 1201, Provincie Utrecht, 1948-1952, inventarisnummer 5922, Brief 15 september 1948, Opbouwstichting voor Maatschappelijk werk in de Provincie Utrecht aan de Gedeputeerde Staten.

⁶² Van der Grinten, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg*, 184.

Als we kijken naar de eerste jaren van de oorlog is ook een daling te zien, maar wel een veel minder sterke. In 1941 was er een totaal aantal van 192 patiënten in de voorzorg van de buitendienst, dit daalde in 1943 tot 139. Pas na 1943 zette een sterkere daling in. Met name de laatste oorlogsjaren hadden een negatief effect op de voorzorg die aan patiënten kon worden geboden. Dit terwijl de opnamecijfers, zoals uit vorig hoofdstuk blijkt, juist in de laatste twee jaar van de oorlog enorm stegen. De afnemende activiteiten en aantal patiënten in voorzorg passen bij het hoge aantal opnames in de laatste twee jaar van de oorlog. Er werden duidelijk minder opnames voorkomen door de voorzorg in deze jaren.⁶³

Figuur 2 - Patiënten in voorzorg ten opzichte van opgenomen patiënten

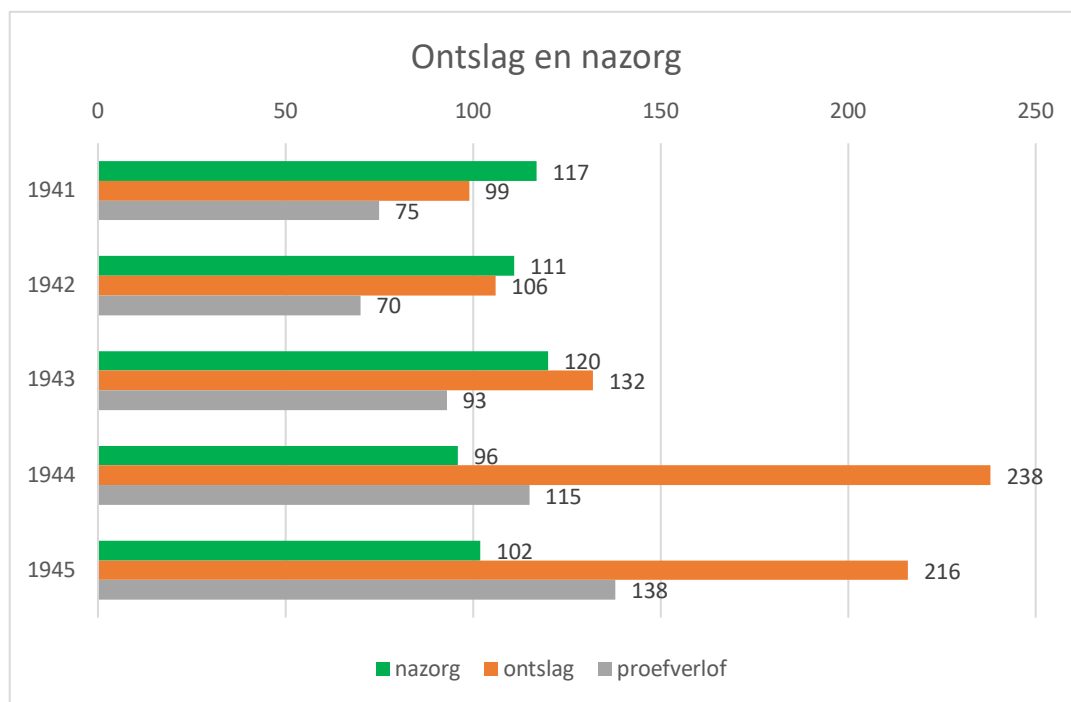

Wat betreft de nazorg die de buitendienst van de Willem Arntsz Stichting bood, is de uitkomst ook anders dan verwacht. Het aantal in behandeling genomen patiënten per jaar halveerde tussen 1941 en 1945, van 42 naar 21. Het totaal aantal patiënten dat in behandeling was bij de buitendienst tijdens de oorlog daalde licht van 117 in 1941 naar 102 in 1945. In 1943 verliet een opvallend grote hoeveelheid patiënten de nazorg, namelijk 42. Het aantal visites daalde van 636 in 1941 tot 198 in 1944 en 276 in 1945. Ook het aantal spreekuurbezoeken daalde, van 206 in 1941 tot 135 in 1945. Ook dit rijmt niet met het oplopende aantal ontslagen van patiënten in oorlogstijd bij de Willem Arntsz Stichting.⁶⁴

⁶³ UBU, Verslag Willem Arntsz Stichting 1941-1952, tabel 32, 68-69.

⁶⁴ UBU, Verslag Willem Arntsz Stichting 1941-1952, vervolg tabel 32,70-71, zie bijlage 3

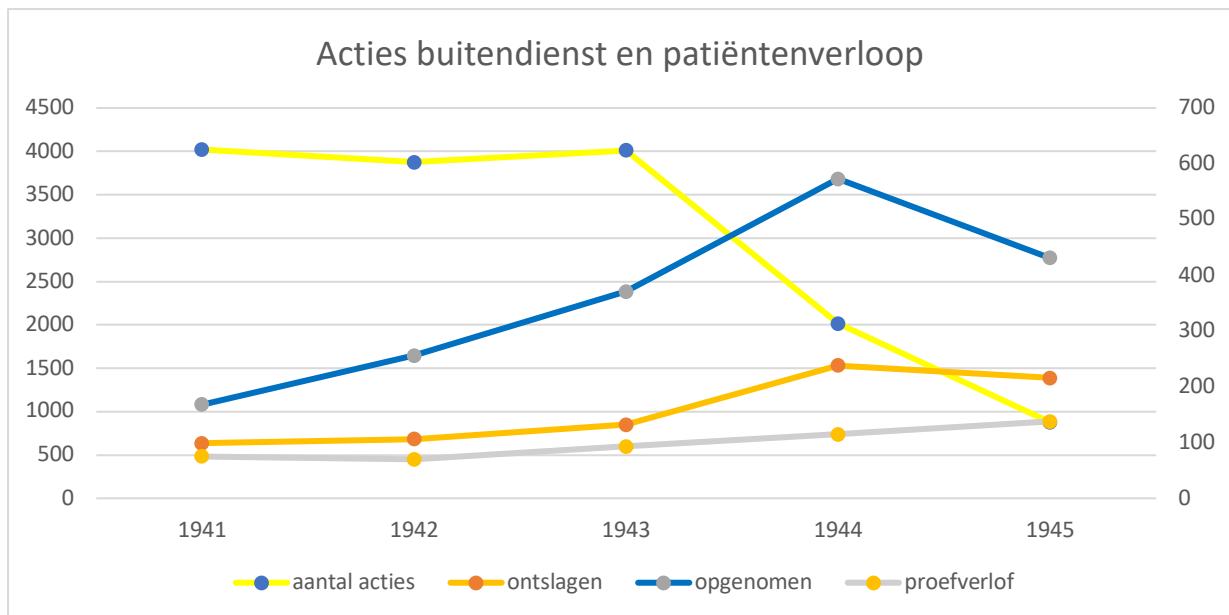
Figuur 3 - Patiënten in nazorg ten opzichte van ontslagen patiënten en patiënten op proefverlof.

Het totaal aantal verrichtingen van de buitendienst ging van 5618 in 1939 naar 877 in 1945. Het aantal patiënten bij de buitendienst daalde van 509 in 1941 naar 339 in 1945. Zoals in vorig hoofdstuk werd geconcludeerd, steeg juist het aantal opgenomen patiënten in de jaren dat het aantal verrichtingen kelderde. Daarbij steeg ook het aantal ontslagen patiënten, zowel genoegzaam hersteld als niet genoegzaam hersteld. Deze cijfers maken het aannemelijk dat de ontslagen patiënten van de Willem Arntsz Stichting in ieder geval niet terecht kwamen bij de buitendienst. In 1944 en 1945 samen werden 382 patiënten als genoegzaam hersteld ontslagen, 72 als niet hersteld en daarbij kwamen nog 253 patiënten op proefverlof. Van dit aantal kwamen in deze jaren in totaal maar 54 patiënten bij de buitendienst van de Willem Arntsz terecht. Deze patiënten kregen daarbij bovendien nauwelijks visites en kwamen maar zelden op spreekuur. Hoewel in de jaren voor de oorlog de buitendienst nog in bloei was, laten de oorlogsjaren een heel ander beeld zien. De vraag blijft nu: waar kwamen de patiënten dan terecht? ⁶⁵

⁶⁵ UBU, Verslag Willem Arntsz Stichting 1941-1952, tabel 34a, 75, zie bijlage 4.

Figuur 4 – Acties buitendienst ten opzichte van de patiëntenstroom

Uit de archieven blijkt dat de buitendienst zich ten tijde van de oorlog met andere zaken bezighield dan het verzorgen van patiënten. Dr. Meyling-Hylkema en haar assistente zuster Coehoorn, de vrouwen die de buitendienst organiseerden, hadden zoals in het eerste hoofdstuk werd beschreven ook een auto in eigendom. Van deze auto werd dankbaar gebruik gemaakt. Zo werd er voor valse persoonsbewijzen, doktersattesten en opnameadressen voor onderduikers gezorgd. Een aantal onderduikers heeft zijn leven te danken aan de nevenactiviteiten van de buitendienst van de Willem Arntsz.⁶⁶

4.3. Gezinsverpleging en familie

Uit het verslag van 1941-1952 van de Willem Arntsz Stichting blijkt dat de gezinsverpleging in de oorlogsjaren volledig wegviel. Zoals zij zelf beschreven onderging de gezinsverpleging in sterke mate de invloed van ‘... de ongunst der tijden’. In 1938 en 1939 was het aantal van de patiënten dat in de gezinsverpleging werd verpleegd al teruggelopen van 100 naar 65. Tijdens de oorlog zakte dit aantal nog meer, naar uiteindelijk nog maar 8 personen in 1945. De reden hiervoor werd toegeschreven aan de woningnood. Daarbij is het waarschijnlijk dat de gezinnen in oorlogstijd niet de ruimte hadden om een patiënt in huis te nemen, de tijden waren al zwaar genoeg. Dit maakt het onwaarschijnlijk dat de ontslagen patiënten doorstroomden naar gezinsverpleging.⁶⁷

⁶⁶ Bottinga, *De Willem Arntsz Stichting tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 20.

⁶⁷ UBU, *Verslag Willem Arntsz Stichting 1941-1952*, tabel 14a, 36, en gezinsverpleging, 63.

Keerden deze patiënten dan terug naar hun families? De periode waarin de meeste patiënten werden ontslagen, was ook de periode die het zwaarste was voor de inrichtingen en de rest van Nederland. De voedseltekorten liepen steeds verder op en vanaf september 1944 kwam daar een Spoorwegstaking bij. Deze Spoorwegstaking zorgde er ook voor dat familieleden de patiënten veel lastiger of zelfs helemaal niet konden opzoeken. Dit betekende voor veel patiënten het wegvallen van steun, zorg en toezicht van familie. Voor de Spoorwegstaking gebeurde het nog wel dat patiënten weer in huis werden gehaald door familie, dit was vooral voor de geëvacueerde patiënten door het wegvallen van treinverkeer niet meer mogelijk.⁶⁸

Voor de patiënten uit regio Utrecht is het waarschijnlijker dat familie hen terug in huis nam, het overgrote deel kwam ook uit de regio. Wel blijkt uit voorbeelden dat communicatie tussen het bestuur van de Willem Arntsz Stichting en de families slecht was, dus het is niet duidelijk of zij ook altijd op de hoogte waren van de slechte omstandigheden.⁶⁹ De Willem Arntsz Stichting had daarbij veel armlastige patiënten. Maar een klein deel van de families kon de zorg zelf betalen. De ruime meerderheid van de patiënten werd gefinancierd door de Gemeente en de Provincie.⁷⁰ De kans is groot dat hun gezinnen extra hard werden getroffen ten tijde van de hongerwinter. Ook dit maakt het onwaarschijnlijker dat patiënten in grote getalen werden teruggehaald.

4.4. Aan het werk

Er is maar één zin gevonden die erop wijst dat ook psychiatrische patiënten te werk werden gesteld. Deze staat in een brief van de gemeentelijke geneeskundige en gezondheidsdienst aan de Chef van de achtste afdeling van het Stadhuis. In de brief uit 1941 adviseerde de gezondheidsdienst de Gemeente over de afgenomen mannenplekken bij de Willem Arntsz Stichting. Zij stellen dat dit kwam door de abnormale tijden, waarin onder andere 'zeer velen' werden tewerkgesteld. Het teruglopen van het aantal mannenplaatsen is ook duidelijk te zien in de jaren 1941 tot 1943, zoals eerder is besproken in het vorige hoofdstuk.⁷¹ Dit zou met het te werk stellen van de patiënten te maken kunnen hebben. Het contract werd later in 1943 ook opgezegd door dit teruglopende aantal. Het is aannemelijk dat ook een groter deel van de ontslagen patiënten uit 1944 en 1945 mannelijk was. Minder aannemelijk is dat deze patiënten in Duitsland te werk werden gesteld, nu juist blijkt dat psychiatrische inrichtingen werden gebruikt om het werken in Duitsland te ontduiken.⁷²

---

⁶⁸ Aan de Stegge en Gietema, *Vergeten slachtoffers*, 171.

⁶⁹ *Ibidem*, 10.

⁷⁰ HUA, 1201, Provincie Utrecht, 1939-1945, inventarisnummer 5970, Overzicht aantal arme krankzinnigen, verpleegd wordende met subsidie van de Provincie Utrecht. In 1944 waren dit 471 patiënten.

⁷¹ HUA, 1007-3, Gemeente Utrecht, 1937-1945, inventarisnummer 25807, Brief 26 mei 1941, Gemeentelijke gezondheidsdienst aan de Gemeente Utrecht.

⁷² Aarts, *Trauma: diagnostiek en behandeling*, 484.

Daarbij blijkt uit de archieven van de Willem Arntsz Stichting dat in het Willem Arntsz Huis meermaals een inval is gedaan door de Duitsers in het kader van de 'Arbeidseinsatz'. Door de Utrechtse staf werd op alle manieren geprobeerd de tewerkstelling van mannelijke personeelsleden te voorkomen, ondanks N.S.B.-sympathieën. Zo droegen mannelijke personeelsleden tijdens de invallen gestichtskleding of werden zij tijdelijk in een isoleercel opgesloten.⁷³ De focus op personeelsleden door de Duitse invallers toont aan dat de mannelijke patiënten met rust werden gelaten.

Wat wel zou kunnen is dat een groot deel van de patiënten naar huis terugkeerde, omdat zij als kostwinner niet te missen waren in oorlogsomstandigheden. In 1942 wilde een instelling uit Den Haag financiële steun van de Gemeente Utrecht om een werkplaats voor zwakzinnigen in Utrecht op te richten. In een reactie op de brochure zond een ambtenaar van de Gemeente Utrecht een advies aan de burgemeester. De ambtenaar achtte het nazorg-werk vanzelfsprekend erg mooi, '... Er is echter in de laatste jaren zóveel voor de minderwaardigen in ons volk gedaan en het belang van de geheel volwaardigen is daarmee vergeleken zoo verwaarloosd, dat het m.i. mede in verband met de begrotingstoestand van Utrecht niet aangaat, thans nog extra gelden voor zwakzinnigen ter beschikking te stellen.' Het geld moest volgens de ambtenaar beter gereserveerd worden voor de '100% normalen'. 'Bovendien bestaan hier in Utrecht, volgens mededeeling van Dr. de Lange, reeds Werkplaatsen voor zwakzinnigen en is dus het nazorgwerk reeds terhand genomen. Uitbreiding moet maar wachten, tot wij betere financiën hebben.'⁷⁴ Hieruit blijkt dat werken een reële optie was bij de nazorg van geestelijk hulpbehoevenden.

Een organisatie die werk voor psychiatrische patiënten ondersteunde was Arbeid voor Onvolwaardigen (hierna: AVO). De AVO ontstond in 1928, waarna het werk een tijd stil kwam te liggen door de crisis van 1929. In 1938 verscheen een rapport van een staatscommissie over werk voor mensen met een functiebeperking. Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kwam het werk echter weer stil te liggen, pas in 1948 kwam er schot in de zaak doordat er een groot tekort aan werknemers was in Nederland.⁷⁵ Toch is het waarschijnlijk dat veel ontslagen patiënten een baan konden vinden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Doordat steeds meer Nederlandse mannen vanaf 1942 in Duitsland werden tewerkgesteld, was er een tekort aan arbeidskrachten in Nederland. Dit zorgde voor economische problemen in het land, wat doorwerking had op het gezinsleven.⁷⁶ Het kan dus goed zijn dat de ontslagen patiënten wel moesten werken: of het nu op een beschutte werkplaats was of gewoon in de fabriek.

---

⁷³ Bottinga, *De Willem Arntsz Stichting tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 18.

⁷⁴ HUA, 1007-3, Gemeente Utrecht, inventarisnummer 25825, 16 april 1942, Rapport voor den Burgemeester van Utrecht, betreffende geldelijkensteun te verleenen voor het nazorgwerk voor zwakzinnigen.

⁷⁵ Cedris en SCBM, 'De geschiedenis van de sociale werkgelegenheid', (versie november 2017) <https://detoekomstis.nu/wp-content/uploads/2017/11/Cedris-Tijdlijn-boekje-A5-lage-res-PP.pdf> (28 maart 2020).

⁷⁶ Sijes, Ben, 'De Razzia van Rotterdam: de arbeidsinzet', <https://www.niod.nl/nl/de-razzia-van-rotterdam/de-arbeidsinzet> (28 maart 2020).

4.5. Conclusie: waar kwam de Utrechtse patiënt terecht?

Uit bovenstaande informatie kan worden afgeleid dat de werkzaamheden van de buitendienst van de Willem Arntsz Stichting tijdens de Tweede Wereldoorlog grotendeels stil kwamen te liggen. Dit is logisch met het oog op de benarde omstandigheden waarin de Stichting verkeerde. Er moest veel energie worden gestoken in het verzorgen van de aanwezige patiënten. Het in de gaten houden van het steeds groter wordende aantal ontslagen patiënten paste daar waarschijnlijk niet meer bij. De vraag blijft dan waar de patiënten wel terecht kwamen. De gezinsverpleging lag tijdens de oorlog stil, families konden niet nog meer monden voeden of zelfs niet eens hun familielid bereiken door de Spoorwegstaking. De Tweede Wereldoorlog zette veel maatschappelijk werk en ontwikkeling in de psychiatrische zorg op pauze. Het is waarschijnlijk dat de ontslagen patiënten daarom weer 'gewoon' aan het werk gingen. Zo kwamen zij toch nog op geheel sociaalpsychiatrische wijze terug in de maatschappij, maar was dit wel in hun belang?

Figuur 5 - Overzicht patiëntenstromen en voor- en nazorg

	1941	1942	1943	1944	1945
Opgenomen	168	256	371	573	431
Ontslagen	99	106	132	238	216
Voorzorg	192	158	139	90	98
Nazorg	117	111	120	96	102
Evacués		246	532	33	
Proefverlof	75	70	93	115	138
Overleden	125	140	201	304	433
Totaal W.A.*	1339	1585	2102	2113	1268

*op 31 dec. dat jaar

5. Conclusie

Werden de Utrechtse psychiatrische patiënten eerder ontslagen tijdens de Tweede Wereldoorlog, welke gevolgen had dit voor de patiënten zelf en het systeem van de sociale psychiatrie in provincie Utrecht? De verwachting was dat de oorlogsomstandigheden aanleiding zouden hebben gegeven om de Utrechtse patiënten eerder te ontslaan uit de inrichtingen. De buitendienst van de Willem Arntsz Stichting zou daardoor extra onder druk kunnen komen te staan. Voor de oorlog werden al stappen gezet richting een sluitend netwerk voor de sociale psychiatrie. De Willem Arntsz Stichting had een goed functionerende buitendienst, die tevens de grootste was van de Provincie. De Provincie Utrecht stelde een commissie in om de voor- en nazorg meer te centraliseren. Dit project strandde tijdens de Tweede Wereldoorlog, waardoor aannemelijk is dat het systeem van voor de oorlog gedurende deze periode grotendeels in stand bleef. Dit betekende dat het zwaartepunt van de voor- en nazorg in de provincie bij de buitendienst van de Willem Arntsz Stichting bleef liggen.

De Tweede Wereldoorlog had groot effect op het dagelijks leven in de Willem Arntsz Stichting. Gedurende de oorlogsjaren liepen de tekorten steeds hoger op. Hierbij ging het om voedseltekorten, personeelstekorten en een tekort aan andere basisvoorzieningen. Vanaf 1943 kwamen er veel geëvacueerde patiënten vanuit de kuststrook naar de Willem Arntsz Stichting. Dit had ook effect op het oplopen van de tekorten en de zorg die de inrichting de patiënten kon bieden. In 1944 en 1945 overleden er veel patiënten, de reden hiervoor kunnen de opgelopen tekorten zijn. Aan de Stegge en Gietema concluderen dit in hun onderzoek en wijzen hier voornamelijk het wanbeleid van de Duitse bezetter en het voedseltekort voor aan.

De oorlogsomstandigheden hadden ook hun weerslag op de patiëntenstromen. Bij de Willem Arntsz Stichting werden in 1944 en 1945 per jaar meer patiënten ontslagen dan in voorgaande jaren. Dit correspondeert met de hierboven beschreven moeilijke omstandigheden waarin de inrichting verkeerde in die jaren. Echter, correspondeert dit niet met de cijfers die zijn gevonden over de buitendienst van de Willem Arntsz Stichting. Uit die cijfers blijkt dat er niet meer patiënten doorstroomden naar de nazorg, ondanks het stijgende aantal ontslagen. Ook blijkt dat er in de jaren 1943 tot en met 1945 veel meer patiënten werden opgenomen bij de Stichting, los van het aantal geëvacueerde patiënten.

Een deel van deze hoge cijfers kan wellicht worden verklaard doordat Nederlandse mannen zich lieten opnemen in psychiatrische inrichtingen om zo tewerkstelling in Duitsland te ontduiken, hoewel dit niet om grote aantallen zal zijn gegaan. De verhouding van vrijwillige opname in 1944 en de hoge ontslagcijfers van 1946 corresponderen wel met deze theorie. Het feit dat de Willem Arntsz Stichting van 1943-1945 een Duits bestuur had, maakt deze theorie minder aannemelijk. De voorzorg in de jaren 1943-1945 laat eenzelfde trend zien als de nazorg. Het aantal patiënten in de voorzorg en de acties van de buitendienst namen af, terwijl het aantal opgenomen patiënten deze jaren enorm steeg. De voorzorg werd in de oorlogsjaren dus niet ingezet om opname te voorkomen.

Het lijkt erop dat, anders dan verwacht, door de oorlogsomstandigheden de activiteiten van de buitendienst grotendeels stillagen. Dit is te verklaren door de benarde omstandigheden van de Stichting in oorlogstijd. Het aanwezige personeel moest veel energie steken in de dagelijkse zorg van de aanwezige patiënten. De nazorg voor het steeds groter wordende aantal ontslagen patiënten, of het voorkomen van het opnemen van nieuwe patiënten, kreeg daardoor minder prioriteit. Minder makkelijk is te bepalen waar de ontslagen patiënten dan bleven. Door de Spoorwegstaking van 1944 was het voor veel families moeilijk om contact te onderhouden met de patiënten, laat staan hen op te halen uit de inrichting. Toch werden er juist in dat jaar de meeste patiënten ontslagen.

De oorlogsomstandigheden geven wel aanleiding te veronderstellen dat gezinnen de patiënten nodig hadden om een extra boterham te verdienen. Al voor de oorlog werd een beweging ingezet om meer psychiatrische patiënten aan het werk te krijgen na hun ontslag. Tijdens de oorlog lagen deze ontwikkelingen, net als de ontwikkeling van voor- en nazorg, grotendeels stil. Het kan daarom zijn dat de patiënten terecht kwamen op een 'gewone' arbeidsplaats. Deze waren er genoeg in Nederland, nu veel Nederlandse mannen te werk waren gesteld in Duitsland.

De conclusies uit dit onderzoek kunnen waardevol zijn in het kader van het landelijke onderzoek van het NIOD naar Nederlandse psychiatrische patiënten in oorlogstijd. Het geeft inzicht in het systeem van sociale psychiatrie in Utrecht ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. De voor- en nazorg lag, anders dan in eerste instantie verwacht, gedurende de oorlog grotendeels stil in Utrecht. Dit terwijl er wel meer patiënten werden ontslagen en opgenomen. Het onderzoek biedt geen uitsluitsel over de uiteindelijke bestemming van de patiënten, maar geeft hiervoor wel een aanzet. Belangrijk is om in een volgend onderzoek te kijken naar de arbeidsplaatsen die werden opgevuld door ontslagen psychiatrische patiënten. Zorgde de Tweede Wereldoorlog ervoor dat de patiënten geheel volgens sociaalpsychiatrische wens weer terugkeerden in de maatschappij?

Literatuurlijst

Secundaire literatuur

Aarts, Petra, en Wim Visser, *Trauma: diagnostiek en behandeling* (Houten 2007).

Akkermans, Catelijne, *Aanspoelen aan de Achtergracht. Maatschappelijke ontwikkelingen, cliëntevorming en de psychiatrische patiënten van de Amsterdamse GG & GD (1933-1988)* (Amsterdam 2006).

Bottinga, Saskia, *De Willem Arntsz Stichting tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Utrecht 1983).

Buchheim, Eveline en Ralf Futselaar, 'Inrichtingen onder druk. Instellingen voor psychiatrische patiënten en verstandelijk beperkten in oorlogstijd', (versie maart 2019), <https://www.niod.nl/nl/projecten/inrichtingen-onder-druk> (28 maart 2020).

Cedris en SCBM, 'De geschiedenis van de sociale werkgelegenheid', (versie november 2017) <https://detoekomstis.nu/wp-content/uploads/2017/11/Cedris-Tijdljn-boekje-A5-lage-res-PP.pdf> (28 maart 2020).

Dankers, Joost en Jos van der Linden, *Van regenten en patiënten. De geschiedenis van de Willem Arntsz Stichting: Huis en Hoeve, Van der Hoevenkliniek en Dennendal* (Amsterdam 1996).

Goei, Leonie de, *De psychohygiënist. Psychiatrie, cultuurkritiek en de beweging voor geestelijke volksgezondheid in Nederland, 1924-1970* (Nijmegen 2001).

Grinten, Tom van der, *De vorming van de ambulante geestelijke gezondheidszorg: een historisch onderzoek* (Baarn 1987).

Hut, L. J., A. Polavsky, H. Loois en B. van der Woord, *De Willem Arntsz Stichting 1461-1961* (Utrecht 1961).

Sijes, Ben, 'De Razzia van Rotterdam: de arbeidsinzet', <https://www.niod.nl/nl/de-razzia-van-rotterdam/de-arbeidsinzet> (28 maart 2020).

Stegge, Cecile aan de, en Marco Gietema, *Vergeeten slachtoffers: psychiatrische inrichting de Willem Arntsz Hoeve in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2017).

Vijselaar, Joost, *Het Gesticht: enkele reis of retour* (Utrecht 2010).

Primaire bronnen

Universiteitsbibliotheek Utrecht, De Willem Arntsz Stichting, 1941-1952, Verslag Willem Arntsz Stichting 1941-1952.

Het Utrechts Archief, (hierna: HUA), 813, De Willem Arntsz Stichting, 1942-1945, inventarisnummer 8.

HUA, 1007-3, Gemeente Utrecht, 1937-1941, inventarisnummer 25807.

HUA, 1007-3, Gemeente Utrecht, inventarisnummer 25825.

HUA, 1201, Provincie Utrecht, 1937-1943, inventarisnummer 5920.

HUA, 1201, Provincie Utrecht, 1937-1943, inventarisnummer 5922.

HUA, 1201, Provincie Utrecht, 1937-1943, inventarisnummer 5961.

HUA, 1201, Provincie Utrecht, 1939-1945, inventarisnummer 5970.

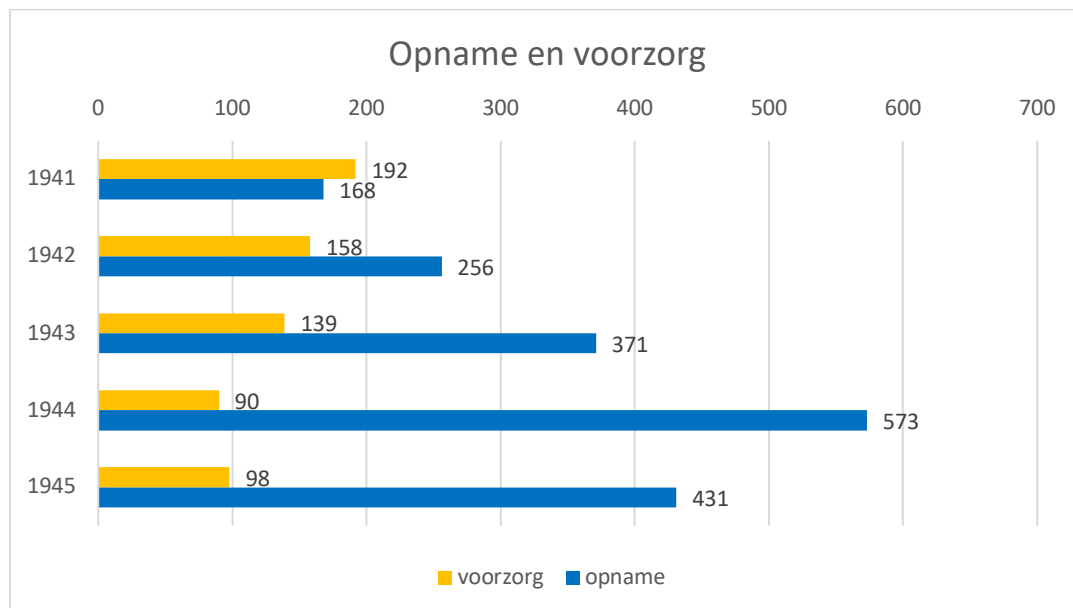
Overzicht figuren

1. Overzicht patiëntenstromen

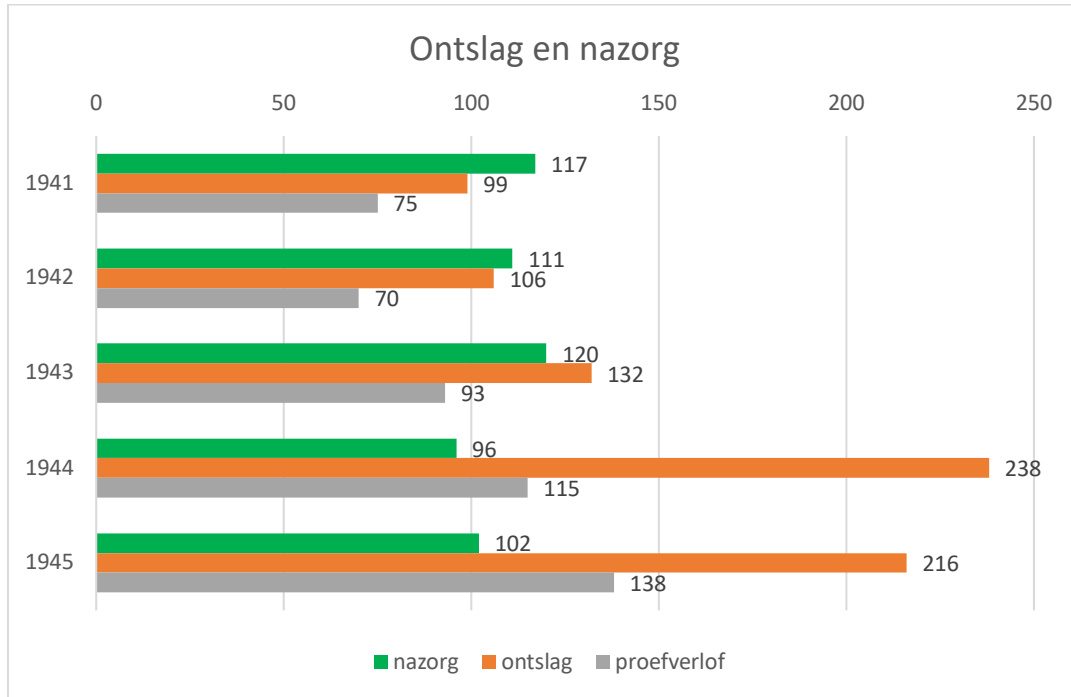
	1941	1942	1943	1944	1945
Opgenomen	168	256	371	573	431
Ontslagen	99	106	132	238	216
Voorzorg	192	158	139	90	98
Nazorg	117	111	120	96	102
Evacués		246	532	33	
Proefverlof	75	70	93	115	138
Overleden	125	140	201	304	433
Totaal W.A.*	1339	1585	2102	2113	1268

*op 31 dec. dat jaar

2. Patiënten in voorzorg ten opzichte van opgenomen patiënten

3. Patiënten in nazorg ten opzichte van ontslagen patiënten en patiënten op proefverlof.

4. Acties buitendienst ten opzichte van patiëntenstroom

